

Пантелеймон
Куліш

ЧОРНА РАДА

БРУСТУРИ

УДК 821.161.2
К 90

Обкладинка Дарії Луцишиної

Куліш П.

Чорна рада [роман] / Куліш П. — Брустури : ТОВ «Дискурсус» : вид-во «Брустури», 2025. — 232 с.

ISBN 978-617-8326-88-3

«Чорна рада» Пантелеймона Куліша — перший історичний роман в українській літературі, який став важливою віхою в становленні національної прози.

У творі художньо осмислено події доби Руїни, зокрема Ніжинська чорна рада 1663 року — момент, коли московський уряд уперше застосував такі інструменти впливу на політичне життя України, які невдовзі стануть класичним взірцем політичних технологій. Утім, Куліш не просто реконструює історичні факти, а пропонує глибоке соціальне та морально-філософське осмислення епохи.

Особливу увагу автор приділяє питанню національної самобутності: мова, культура, внутрішня свобода та... — несподівано як на середину XIX століття — жіноча емансипація, — ці ключові теми звучать актуально й сьогодні. Як зазначав Іван Франко, Куліш — перший справді національний український письменник, що прагнув відповідати потребам своєї доби.

«Чорна рада» — своєрідний твір-пересторога, що зберігає своє значення в контексті нинішньої російсько-української війни.

Наше видання здійснене за останньою прижиттєвою публікацією твору 1890 року й максимально зберігає авторський текст.

Усі права застережено. Жодну частину цього видання не слід відтворювати будь-яким способом без письмового дозволу видавництва.

© Видавництво «Брустури», видання, 2025

* * *

Пропонуючи під цю пору роман Пантелеймона Куліша «Чорна рада», ми свідомі, що цей твір уже давно асоціюється зі шкільною програмою й текст цілком приступний і в публічних книгозбірнях, і на онлайн-платформах для будь-кого з охочих його прочитати.

І все ж з неабиякою приємністю відзначаємо, що книжка, яку ви оце тримаєте в руках, вирізняється у своєму текстуальному оформленні з-поміж інших: по-перше, тут максимально збережений авторський підхід щодо написання кожного слова — а це передусім стосується релігійно-світоглядних засад письменника та його концепції історії України, що від часу написання роману в 1844–1846 роках і до останнього прижиттєвого видання 1890 року, за яким і подаємо його, — лише увиразнилися, а по-друге, знову ж таки, виходячи з уже мовознавчої концепції Куліша про невпинний розвиток мови, упорядник дозволив собі уніфікувати вживання окремих суфіксів, закінчень і словоформ відповідно до сучасних правописних норм, таким чином пішовши назустріч читачеві. Надто зваживши на напрочуд актуальне звучання твору для сьогодення.

Адже «Чорна рада» — це не просто популярна адаптація на українському ґрунті вальтер-скоттівських шаблонів, що прищепили нашій літературі жанр роману. За захопливими сюжетними лініями, як історичною, так і любовною, проступає щось значно глибинніше — те, що з відстані часу дозволяє говорити про твір як про своєрідну пересторогу нащадкам у політичній і геополітичній діяльності, які вже знехтували нею і в 1918–1921 роках, і після революцій перших декад ХХІ століття, так і водночас — хай як би це не звучало ідеалістично — про самотутні принципи щастя української людини, що, власне, постають з доби козацької революції ХVІІ століття й досі не втрачають актуальності: бути господарем у своєму домі-хуторі-країні, чинити за покликом серця, покладаючись на Провидіння Господнє.

Історичну основу твору склали події доби Руїни, коли після смерті Богдана Хмельницького українська козацька державність під шаленим тиском країн-сусідів Московії, Речі Посполитої та Османської Порти ввійшла в стан політичної турбулентності. Зокрема один із ключових епізодів — Ніжинська чорна рада 1663 року, де чи не вперше оприяднилася класична московська політтехнологія, наслідком якої гетьманом було обрано цілковито промосковського кандидата Івана Брюховецького, натомість автономістська «партія» Хмельницького зазнала нищівного розгрому: наказний гетьман Яким Сомко і ніжинський полковник Василь Золотаренко, як і чернігівський Оникій Силич, лубенський Степан Шамлицький і переяславський Опанас Щуровський, — були страчені, генеральний писар Михайло Вуяхевич засланий у Сибір, а Ніжином і околицями прокотилася хвиля грабежів і вбивств.

Проте письменника меншою мірою цікавлять саме конкретні історичні факти, як то було, скажімо, у його попередньому творі на історичну тематику «Михайло Чарнишенко», російською мовою, — він портретує добу в соціологічному вимірі, узагальнюючи характеристики суспільних станів і прошарків, наближаючи їх до історіософського та символічного звучання з відповідним художнім оздобленням, властивим добі романтизму. Та на відміну від українських романтиків, передусім з його найближчого кола, як-от Микола Костомаров і Тарас Шевченко, він не ідеалізує козацтво й козацьку вольницю Запорозжя, радше навпаки — засвідчує її небезпечність для стабільного розвитку держави. Хоч при тому й віддає належне історичній ролі запорожців у збереженні традицій українського народу.

На перший план для Пантелеймона Куліша виходять моральні чесноти й справжня побожність, що мають закладати основи справедливого суспільного ладу, де кожен може знайти своє щастя. І це не залежить від статків чи приналежності до якогось стану, але письменник іде далі — і від статі теж: Куліш одним із перших у цьому творі порушує питання емансипації жінок, захисту їхніх прав і рівності з чоловіками.

Творити літературу українською — це теж ознака справедливого ладу. Говорити своєю мовою — це, власне, і є бути господарем у своєму домі. І хоч роман «Чорна рада» писався двома мовами — російською і українською, для різних аудиторій, і сам письменник активно використовував російську для загальноімперських публікацій, утім, саме цим твором він ще раз — услід за Григорієм Квіткою-Основ'яненком — підкреслював: українська мова абсолютно надається не лише

для поетично-пісенної творчості, а й для цілком читабельної прози європейського ґатунку. Ба' більше, Пантелеймон Куліш як ніхто доклався до повноцінного звучання української мови в Україні — запропонував фонетичний правопис, розробив оригінальну систему навчання читанню, сприяв виробленню сучасної лексики різних стилів через переклади європейської класичної літератури і Святого Письма (не кажучи вже про його видавничу та культуртрегерську діяльність).

І ще один аспект, на який хотілося звернути увагу в цій передмові, — це характеристика письменника, що дав Іван Франко у своїй праці «Метод і задачі історії літератури»: «Перший, по моїй думці, справді національний письменник український, т.є. письменник, котрий старався по змозі своїх сил відповісти потребам своєї суспільності, зобразити її погляди та бути з нею <...> і йти в рівноряд з її розвитком національним і суспільним, — се Панько Куліш»*.

І ця внутрішня настанова автора, що її закріпив Франко, — бути письменником своєї нації — не дає згаснути інтересу до роману Пантелеймона Куліша «Чорна рада» й сьогодні.

* Франко І. Зібрання творів у п'ятдесяти томах. Т. 41: Літературно-критичні праці (1890-1910). К.: Наукова думка, 1984, С. 19.

ЧОРНА РАДА

Хроніка 1663 року

I

По весні 1663 року двоє подорожніх, верхи на добрих конях, ізближались до Києва з Білогородського шляху. Один був молодий собі козак, збройний, як до війни; другий, по одежі і по сивій бороді, сказати би, піп, а по шаблюці під рясою, по пістолях за поясом і по довгих шпрамах на виду — старий козарлюга. Коні в них потомлені, одежа й тороки позапилювані: зараз було знати, що їдуть не зблизька.

Не доїздячи верстов зо дві чи зо три до Києва, взяли вони у ліву руку, та й побрались гаєм, по кривій доріжці. І хто тільки бачив, як вони з поля повернули в гай, усяке зараз домислялось, куди вони простують. Крива доріжка вела до Череваневого хутора, Хмарища. А Черевань був тяжко грошовитий, да й веселий пан із козацтва, що збагатилось за десятилітню війну з ляхами. Річ тут про Богдана Хмельницького, як він років з десяток шарпав з козаками шляхетних ляхів і недоляшків. От тоді-то й Черевань доскочив собі незчисленного скарбу та після війни й сів хутором коло Києва.

Було вже надвечір. Сонце світило стиха, без жару; і любо було поглянути, як воно розливалось по зелених вітах, по сукуватих, мохнатих дубах і по молодій травичці. Пташки співали і свистали усюди по гаю так голосно та гарно, що все

кругом неначе усміхалось. А подорожні були якось смутні. Ніхто б не сказав, що вони їдуть у гості до веселого пана Череваня.

От же вони вже й під Хмарищем. А те Хмарище було окрите гаями, справді наче хмарами. Кругом обняла його річка з зеленими плавами, лозами й очеретами. Через річку йшла до воріт гребелька. А ворота в Череваня не прості, а державські*. Замість ушул** — рублена башта під гонтовим щитом, і під башту вже дубові ворота, густо од верху до низу цвяховані. Бувало тоді, у ту старовину, таке, що і вдень і вночі сподівайсь лихого гостя — татарина або ляха. Так над ворітьми у башті було й віконце, щоб роздивитись перше, чи впускати гостя до господи, чи ні. Над щитом — гостроверхий гребінь із дубових паль, а округ хутора — годящий вал.

Підїхавши гості під браму, почали грюкати шаблею в цвяхи. По гаю пішла луна, а в хуторі не озивавсь ніхто; та вже нескоро хтось за ворітьми почав кашляти, і стало чути, як щось або старе, або недуже береться в башті по сходах до віконця, лізе та й гуторить само з собою.

— Враг його, — каже, — знає, який тепер люд настав! Приїде казна-що, казна-звідки та й грюкотить, як воріт не розламле. А якби років п'ятнадцять або двадцять назад! Так усяке сиділо по Вкраїні тихо та смирно, наче бджола в зимівнику. Ге, тото бо!.. Якби вражі ляхи, собі на лихо, не потривожили козацького рою, то й досі б, може, так би сиділи. Погано було за ляхів, та вже ж і наші гуляють не в свою голову! Ох, Боже правий, Боже правий!

* Державський — дідичівський (тут і далі примітки автора).

** Ушули — стовпи в брамі.

— Се Василь Невольник, — каже тоді піп. — Однаковий і досі.

— Хто там грюкає, наче в свої ворота? — питає Василь Невольник крізь віконце.

— Та годі тобі розпитувати! — озався піп. — Бачиш, що не татаре, то і впускай.

— Боже мій правий! — аж скрикнув Василь Невольник. — Та се ж паволоцький Шрам!.. Не знаю ж, чи одчиняти ворота, чи перше бігти до пана.

— Одчини перше ворота, — озався Шрам, — а потім біжи собі, куди хоч.

— Правда, правда, добродію мій любий! — каже старий ключник та й почав іспускатися униз, усе-таки розмовляючи сам із собою. — Гора з горою не зійдеться, а чоловік з чоловіком зійдеться. Ох, не думали ж мої старі очі вбачати пана Шрама!

От одчинились ворота. Полковник Шрам із сином (той молодий козак був його син), схилившись і в'їхали. Василь Невольник з великої радості не знав, що й робити: кинувся до Шрама і поцілував його в коліно.

Далі до сина:

— Боже правий! Боже правий! Та се ж твій Петрусь! Орел, а не козак!

Петро нагнувся із сідла і поцілувався із Василем Невольником.

— Орел, а не козак! — каже знов Василь Невольник. — Що, якби таких друзяк припливло хоч дві чайки до Кермана, як я пропадав там у неволі? Ох, Боже правий! Далась мені та проклята неволя добре знати, не забуду її довіку!

Справді, Василь Невольник був собі дідусь такий мізерний, мов зараз тільки з неволі випущений: невеличкий, похилий, очі йому позападали і наче до чого придивляються, а губи якось покривились, що ти б сказав — він ізроду не сміявся. У синьому жупанкові, у старих полотняних шароварах, та й те на ньому було, мов позичене.

Петро, старого Шрама син, скочив на землю і взяв од панотця коня.

— Веди ж нас, Василю, до пана, — каже полковник Шрам. — Де він? Чи в світлиці, чи в пасіці? У нього здавна була охота до бджоли; так тепер певно вже пасічникує.

— Еге, добродію, — каже Василь Невольник, — благує часть избрав собі пан Черевань — нехай його Господь на світі подержить! Мало куди й виходить із пасіки.

— Ну, та все ж од людей іще не одцурався! Чи, може, справді зробивсь пустинножителем?

— Йому од людей одцуратись! — каже Василь Невольник. — Та йому й хліб не піде в душу, якби його люде покинули. У нас і тепер не без гостей. Побачиш сам, що в нас за гість тепер у Хмарищі.

Та, одчинивши дідусь у пасіку хвірточку, і повів Шрама попід деревом.

Що ж то був за Шрам такий, і як се він був разом піп і полковник?

Був він син паволоцького попа, по прізвищу Чепурного, учився в Київській братській школі, і вже сам вийшов був на попи. Як же піднялись козаки з гетьманом Остряницею, то і він устряв до козацького війська; бо гарячий був чоловік Шрам і не всидів би у своїй парафії, чуючи, як іллється рідна йому кров за безбожний глум польських консистентів і уряд-

ників над українцями, за наругу католиків і унітів над греко-руською вірою. Тоді-бо дійшло безладдя в Польщі до того, що робив усякий староста, усякий ротмістр, усякий значний чоловік, що йому в божевільну голову прийде, а найбільш із народом неоружним, з міщанами і хліборобами, которі не мали жодного способу супротив його стати. Почали жовніри, консистуючи в городах і селах, беззаконні окорми і напитки од людей вимагати, — жінок та дівчат козачих, міщанських і посполитих безчестити і мордувати, — людей серед зими по ломках льодових у плуг запрягати, а жидам приказували їх бичувати й поганяти, щоб на один сміх і наругу, лід плугом орали й рисовали. А тим часом католицькі пани з нашими перевертнями усилювались унію на Вкраїні прищепити, і не в одну церкву попом уніта, на огиду людям, поставили; віру благочестиву мужицькою вірою називали, а оддаючи жидам у оренду села, не раз із селами й церкви їм на одкуп оддавали. І нікому було на такі наруги жалуватись, бо й самого короля сенатори, пани та єпископи у руках держали. Городова ж козацька старшина за коронного гетьмана, за старост, за державців і їх намісників і орендарів руку тягнула, а між себе ділилась козацькою платою — по тридцяти злотих на всякого реєстрового од короля і Речі Посполитої*. То й реєстровим, чи городовим козакам було тісно. Багато з них до підданства старостам і державцям приневолено; которі ж остались реєстровими козаками, тії робили в своїє старшини всяку роботу по дворах. Шість тисяч тільки їх оставлено в реєстрі, да й тії, будвши в великій неволі в старшини, тягли, хотя й нехотя, за ляхів руку і тільки вже при Хмельницькому однастайно за

* Річчю Посполитою, чи то республікою, називалось усе в купі — Польща, Литва і Русь; а Руссю звались Галичина, Поділля, Волинь і Україна.

Вкраїну повстали. Так як би їм земляки у своїй тісноті й нуждах жалувались?.. Жалувались миряне і попи благочестивії тільки далеким своїм землякам — козакам запорозьким, которі, живучи в диких степах, за порогами, старшину свою самі з себе вибирали і гетьману коронному узяти себе за шию не давали. От і виходили з Запорожжя один за одним гетьмани козацькії: Тарас Трясило, Павлюк, Острянниця — з мечем і пожежею супротив ворогів рідного краю.

Тільки ж не надовго підіймали українці під їх корогами похилу голову. Ляхи держались міцно за руки з недоляшками, гасили хутко полум'я і знов по-своєму обертали Україну. Аж ось піднявся страшенний, невгасимий пожар із Запорожжя — піднявся на ляхів і на всіх недругів отчизни батько Хмельницький. Чого вже не робили тії старости і комісари з городовими козаками, тії консистенти-ротмістри з своїми жовнірами, та й наші перевертні недоляшки з надвірною сторожею. Як уже не вмудрялись, щоб погасити тее полум'я! Як уже не перегороджували степові дороги своїми заставами, щоб не пустити нікого з України на Запорожжя, так де ж? Кидає пахар на полі плуг із волами, кидає пивовар казани в броварні, кидають шевці, кравці і ковалі свою роботу, батьки покидають маленьких дітей, сини — немощних батьків і матірок, і всяке манівцем та ночами, степами, тернами та байраками чимчикує на Запорожжя до Хмельницького. І отоді-то вже «розлилась козацька слава по всій Україні...»

Де ж пробував, де тинявся попович паволоцький, Шрам, десять рік од Острянниці до Хмельницького? Про те багато треба було б писати. Сидів він зимівником серед дикого степу на Низу, взявши собі за жінку бранку-туркеню; проповідував він слово правди Божої рибалкам і чабанам запорозьким; по-

бував він на полі й на морі з низьцями; видав не раз і не два смерть перед очима та й загартувався у воєнному ділі так, що як піднявся на ляхів Хмельницький, то мав з його велику користь і підмогу. Ніхто краще нього не ставав до бою; ніхто не крутив ляхам такого веремія*...

У тих-то случаях пошрамовано його вздовж і впоперек, що козаки, як прозвали його Шрамом, то й забули реєстрове його прізвище. І в реєстрах-то, коли хочете знати, не Чепурним його записано. Било козацтво в ту війну на те, що або пан, або пропав, то не кожен писався власним прізвищем.

От же минули, мов короткі свята, десять рік Хмельнищини. Вже й сини Шрамові підрости і допомагали батькові у походах. Двоє полягло під Смоленським; оставсь тільки Петро. Іще таки й після Хмельницького не раз дзвонив старий Шрам шаблею; далі, почувуючись, що вже не служить сила, зложив з себе полковництво, постригсь у попи та й почав служити Богові. Сина посилав до військового обозу, а сам знав одну церкву. «Вже, — думав, — Україна ляхам за себе оддячила, недоляшків вигнала, унію стерла, жидову передушила. Тепер нехай, — каже, — живе громадським розумом».

Коли ж дивиться, аж ізнов негаразд починається на Вкраїні. Свари та чвари, і вже гетьманською булавою почали гратись, мов ціпком. Повернулось у старого серце, як почув, що козацька кров ілється понад Дніпром через Виговського і через навіженого Юруся Хмельниченка, що одержав після нього гетьманування; а як досталась од Юруся булава Тетері, то він аж за голову вхопився. Чи молиться, чи Божу служить, — одно в нього на думці: що ось погине Україна од

* Веремій — крутить веремія — чинити бистрі атаки.

сього недруга отчизного і похлібці лядського. Було, чи вийде серед церкви з наукою, то все одно мирянам править: «Блюдітеся, та не порабощенні будете; стережітеся, щоб не дано вас ізнов ляхам на поталу!»

Як же вмер паволоцький полковник, що після Шрама уряд держав, та зійшлась рада, щоб нового полковника вибрати, він вийшов серед ради у попівській рясі та й каже:

— Діти мої! Наступає страшна година: перехрестить, мабуть, нас Господь ізнов огнем та мечем. Треба нам тепер такого полковника, щоб знав, де вовк, а де лисиця. Послужив я православному християнству з батьком Хмельницьким, послужу вам, дітки, ще й тепер, коли буде на те ваша воля.

Як почула ж се рада, то так і загула од радости. Зараз окрили Шрама шапками, військовими корогвами, дали йому до рук полковницькі клейноди, вдарили з гармат, та й став панотець Шрам полковником.

Тетеря аж здригнувся, як почув про таке диво. Що б то робити? Та нічого не зміг, бо так велось у ту старосвітщину, що рада була старша од гетьмана. Мусів Тетеря прислати Шрамові універсал на полковництво. Обидва ж вони політикуються, подарунками обсилаються, а нишком один на одного чигають.

От же думав Шрам, думав, як би Вкраїну на добру дорогу вивести; далі, надумавшись, пустив таку поголоску, що нездужає, нездужає полковник; передав осаулові Гулаку свій рейментарський пірнач, а сам виїхав ніби кудись далеко на хутір для спокою, да ото й махнув із сином з Павлочі. Куди ж він махнув і що в його було на думці, незабаром того довідаємось.

II

Скоро ввійшов ото Шрам у пасіку, іще не помоливсь і святому Зосимові, що стоїть по пасіках, як слухає — у Череваня щось іграє.

— Е, да се в вас і бандура!

— І бандура, — каже Василь Невольник, — та ще чия бандура!

— Так се в вас Божий Чоловік? — спитав тоді Шрам.

— А то хто ж би так заграє у бандуру? Такого кобзаря не було, та, може, вже й не буде між козацтвом.

Ідуть вони, аж бандура заговорила голосніше. Оддалеки — так наче сама з собою розмовляла, а тут і голос почав підтягувати до неї.

Гляне Шрам, аж сидять на траві під липою і Божий Чоловік, і Черевань, а перед ними стоїть полудень. Звався Божим Чоловіком сліпий старець-кобзар. Темний він був на очі, а ходив без проводиря; у латаній свитині і без чобіт, а грошей носив повні кишені. Що ж він робив із тими грішми? Викупляв невольників із неволі. Іще ж до того знав він лічити усякі болісті і замовляти усякі рани. Може, він помагав своїми молитвами над недужим, а може, і своїми піснями; бо в його пісня лилась, як чари, що слухає чоловік і не наслухається. За

тее-то за все поважали його козаки, як батька; і хоть би, здається, попросив у кого остатню свитину з плечей на викуп невольника, то й ту б йому оддав усякий.

Тепер він розпочав смутную думу про Хмельницького, як умирав козацький батько:

Ой настала жаль-туга да по всій Україні...

Не один козак гірко плакав од сії думи, а Черевань тільки похитувавсь, гладючи черево; а щоким — як кавуни: сміявся од щирого серця. Така була в його вдача.

Полковник Шрам, стоячи за деревом, дививсь на їх обох. Давно вже він не бачив свого смішливого приятеля, і хоть би кришечку перемінився Черевань; тільки лисина почала наче більш вилискуватись. А в Божого Чоловіка довга, до самого пояса, борода іще краще процвіла сідинами; а на виду дідусь просіяв якимсь світом. Співаючи пісню, од серця голосить і до плачу доводить, а сам підведе вгору очі, наче бачить таке, чого видющий зроду не побачить.

Слухав його Шрам довго, а далі вийшов із-за дерева та й став навпроти Череваня. Як схопитись ж мій Черевань:

— Бгатику, — каже (бо трохи картавив), — чи се ти сам, чи се твоя душа прилетіла послухати Божого Чоловіка?

Та й обнявся і поцілувавсь із Шрамом, як із рідним братом.

Божий Чоловік і собі простяг руки, як зачув Шрамів голос. Зрадів дідусь, що аж усміхавсь.

— Бувай же, — каже, — здоров, панотче і пане полковнику! Чули й ми, як Господь наустив тебе взятись ізнов за козакування.

А Василь Невольник, стоячи коло них, собі радується, похитуючи головою.

— Боже, — каже, — правий, Боже правий, єсть на світі такі люде!

— Яким же, бгате, оце случаем? — питає зараз Черевань.

Шрам одвітував, що на прощу до Києва, та й спитав сам у Божого Чоловіка:

— А тебе ж, діду, звідки і куди Господь несе?

— В мене, — каже, — одна дорога по всьому світу. *Блаженні милостивії, яко тії помилувані будуть.*

— Так, батьку мій! Так, мій добродію! — перебив йому Василь Невольник. — Нехай на тебе так Господь оглянеться, як ти на мене оглянувся! Три годи, як три дні, промучивсь я в проклятій неволі, на турецькій каторзі, на тих безбожних галерах; не думав уже вбачати святоруського берега. А ти виспівав за мене сто золотих червоних; от я ізнов між хрещеним миром, ізнов почув козацькую мову!

— Не мені дякуй за се, Василю, — каже Божий Чоловік, — дякуй Богові та ще тому, хто не поскупивсь викинути за тебе з череса сотню дукатів.

— Хіба ж я йому не дякую? — каже Василь Невольник. — Ченці звали мене у монастир, бо я таки й письменний собі трошки; Низове товариство закликало мене до коша, бо я всі гирла, як свої п'ять пучок, знаю; зазивав мене і кошовий, і отамання, як проходив я, повертаючи з неволі, через Запорожжя, а я кажу: ні, братчики, піду я тому служити, хто визволив мене із басурманської землі; буду в нього грубником, буду в ного хоч свинопасом, аби як-небудь йому подякувати.

Так говорив Василь Невольник. А Черевань, слухаючи, тільки сміявся.

— Казна-що ти, — каже, — городиш, бгате! Буцім уже сто червоних таке диво, що зроду ніхто й не бачив. Після Пилявців та Збаража носили козаки червінці приполами. Ну, сядьмо лиш, мої дорогії гості, та вип'єм за здоров'я пана Шрама.

Випили по кубку. Тоді Шрам і питає:

— Скажи ж мені, Божий Чоловіче, ти всюди вештаєшся і всячину чуєш: чи не чував ти, що в нас діється за Дніпром?

— Діється таке, — одвітує Божий Чоловік, важко здихнувши, — що бодай і не казати! Не добре, кажуть, починає на сій Україні Тетеря, а за Дніпром чиниться щось іще гірше. Жодного ладу між козаками.

— А старшина ж із гетьманом на що?

— Старшини там багато, та нікого слухати.

— Як нікого? А Сомко?

— А що ж Сомко? Хоть він і розумом, і славою узяв над усіма, та й йому не дають гетьманувати.

— Як же се так?

— А так, що диявол замутив голову Васюті Ніженському. Уже й чуприна біла, як у мене, і зовсім уже дід; доживав би віку на полковництві: так от же захотілось на старість гетьманувати. Багато козаків і його слухає. А як він собі мається добре, то й бояре, що на Москві коло царя, що хотя роблять, і тії за нього тягнуть руку. А Сомко, бачте, навпростець іде, не хоче нікому *прідіте поклонімося*. Отаке як завелось міждо старшими головами, то й козаки пішли один против одного. Де зустрінуться, чи в шинку, чи на дорозі, то й зотнуться. — Чия сторона? — А ти чия? — Васютина. — Геть же к нечистому, боярський підніжку! — Ти геть к нечистому, переяславський крамарю! — Себто, бач, що Сомко має в Переяславі свої

крамні комори в ринку, так васютинцям і звадливо. Отак зітнуться, та й до шабель.

Слухаючи таку невеселу повість, полковник Шрам і голову понурив.

— Та потривай же, — каже, — адже ж Сомка вибрали одностайно гетьманом у Козельці?

— Одностайно, — каже, — і сам преосвященний Методій був там і до присяги козаків приводив; та, як Сомко собі чоловік прямота, то й не в догад йому, що святий отець думав, мабуть, заробити собі яку сотнягу чи дві червоних на рясу. А Васюта Ніженський водивсь у старовину з ляхами, так проноза вже добрий: брязнув капшуком перед владикою — той і вимудрував щось на Сомка, та й послали в Москву лист. От і пішла така вже поголоска, що рада Козелецька не слухна; треба, кажуть, ізозвати зуповную раду, щоб і військо з Запорожжя було на раді, щоб одностайно собі гетьмана обрали і одного вже слухали; бо Васюта хоче собі гетьманства і не слухає Сомка-гетьмана, а запорожці собі гетьманом Брюховецького зовуть.

— Якого се Брюховецького? — аж скрикнув Шрам. — Що се ще за проява?

— Проява, — каже, — така, що слухаєш, да й віри няти не хочеться. Ви знаєте Іванця?

— Отак! — кажуть, — іще б не знати чури Хмельницького!

— Ну, а чули, яку наругу прийняв він од Сомка?

— Чули, — каже Шрам. — Що ж по тому?

А Черевань:

— Здається, Сомко налаяв Іванця свинею, чи що?

— Не свинею, а собакою, та ще старим собакою, та ще не

на самоті, чи там напідпитку, а перед отаманням, перед генеральною старшиною, на домовій раді в гетьмана.

— Га-га-га! — засміявся Черевань. — Одважив солі добре!

— Одважив солі добре, — каже Божий Чоловік, — та зробив негаразд. Іванець був собі не значний товариш, та за свою щирю службу старому Хмельницькому мав велику в нього повагу і шанобу. Бувало, проживаєш у гетьманському дворі, то й чуєш: «Коханий Іванець! Іванець, друже мій єдиний!» — озветься до його під веселий час, за чаркою. «Держись, Юру, — каже, бувало, синові, — держись Іванцевої ради, як не буде мене на світі: він тебе не опшукає». От Юрусь і державсь його ради, і вже, було, що скаже Іванець, те й свято. А Сомко, знаєте самі, доводиться Юрусеві дядько, бо старий Хміль держав уперве його сестру Ганну; так він і незлюбив, що чура орудує небожем. Та ото раз, як з'їхалась до молодого гетьмана старшина, та почали радувати про військові речі, от Іванець і собі до гурту — немовби гетьманський чура — та щось і блявкнув з простоти. А Сомко знаєте який? Зараз загориться, як порох. «Пане гетьмане, — до Юруся, — старого пса не пристойно мішати в нашу компанію...» От як воно було, панове, коли хочете знати. Я сам там лучивсь, то й чув своїми ушима. Та при мені ж зчинився й гвалт уночі, як Сомко піймав Іванця з ножем коло свого ліжка. Да ото й судили його військовою радою і присудили усікнути голову. Воно б же й сталось так, панове, та Сомко видумав Іванцеві гіршу кару: звелів посадити верхи на свиню да й провезти по всьому Гадячу.

— Га-га-га! — зареготав ізнов Черевань. — Котузі по заслuzі.

А Шрам усе слухав мовчки, та й каже понуро:

— Се все ми знаємо.

— Знаєте, — каже кобзар, — а чи чували, що після того вкоїв Іванець?

— А що ж він, бгате, вкоїв? — питає Черевань. — Якби на мене, то враг би його й знав, що й чинити після такого сорому! Як тобі здається, бгате Василю?

Той тільки мовчки похитав головою.

— От що зробив Іванець, — прийняв ізнов слово Божий Чоловік. — Мабуть, нечистий напутив його. Почав гроші збирати, почав усякому годити, почав прохати уряду в гетьмана. Той і настановив його хорунжим. Як же ото Юрусь не зміг держатись на гетьманстві та пішов у ченці, так Іванець, маючи в себе од усіх льохів гетьманських ключі, підчистив щире срібло, скільки його там осталося, та й махнув на Запорозжя. А там як сипнув грішми, так запорожці за ним роєм: «Іван Мартинович! Іван Мартинович!» А він, ледачий, з усіма обнімається, та братається, та горілкою поїть...

— Ну, що ж із сього? — ізнов-таки спитав понуро Шрам.

— А от що з сього. Запорожці так собі його вподобали, що зозвали раду, да й бух Іванця кошовим.

— Іванця! — аж скрикнули всі у одно слово.

— Ні, вже його тепер ніхто не зове Іванцем, — додав Божий Чоловік, — тепер уже він Іван Мартинович *Брюховецький*.

— Сила небесная! — закричав, ухопившись за голову, Шрам. — Так се його зовуть запорожці гетьманом?

— Його, панотче, його самого!

— Боже правий, Боже правий! — сказав Василь Невольник, — переведеться ж, видно, ні на що славне Запорозжя, коли такі гетьмани настали!

А Черевань тільки сміявся:

— Га-га-га! Оце так, бгатці, що штука! І во сні такого дива не снилось нікому!

— Браття моє миле! — рече тоді полковник Шрам. — Тяжко моєму серцю! Не здолаю більш од вас таїтись! Їду я не в Київ, а в Переяслав, до Сомка-гетьмана; а їду от чого. Україну розідрали надвоє: одну часть, через недоляшка Тетерю, незабаром візьмуть у свої лапи ляхи, а друга сама по собі перевернеться кат знає на що. Я думав, що Сомко вже твердо сів на гетьманстві, — а в нього душа щира, козацька, — так міркував я, що якраз підійму його з усіма полками на Тетерю, та й привернем усю Україну до одної булави. Гіркої підніс ти моєму серцю, Божий Чоловіче, та ще, може, як-небудь діло на лад повернеться, їдьмо зо мною на той бік: тебе козаки поважають, твоєї ради послухають...

— Ні, панотче, — перебив його кобзар, — не слід мені встрявати до тії завірюхи.

Не нам теє знати,

Не нам про те, за те рахувати:

Наше діло Богові молитись,

Спасителю хреститись...

А більш, — каже, — мені не по нутру ота мізерная пиха, що розвелась усюди по Гетьманщині. Почали значні козаки жити на лядський кшталт із великої розкоші. І вже байдуже їм тепер старосвітськії співи, що й людям у подобу, і Богу не противні: держать коло себе хлопців із бандурками, що тільки й знають різати до танців. Дух мій не терпить сього!.. І наша темна старчота, ради тієї ледащиці-горілки, бринчить